УДК 62 **doi: 10.20998/2227-6890.2018.4.20**

Д. Ю. ЖУРИЛО, А. О. ЛАРІН

ДОЛЯ ІНЖЕНЕРА ДЕРЕЧИНСЬКОГО

У даній статті описуються дані по репресіям вчених в СРСР. З даного дослідження можна зробити висновок, що репресії в середовищі вчених вплинули на розвиток науки і техніки в СРСР. Зроблено деякі висновки щодо фальсифікації судових справ. В кінці розглядаються різні книги з проблем металургії, написані І. Деречинським, які головним чином стосуються ливарної справи. Наведено дані щодо реабілітації видатного вченого і педагога. Архівні дані свідчать про повну невинність інженера Деречинського.

Ключові слова: репресії, Деречинський, наука і техніка, судові справи, книги, металургія.

Д. Ю. ЖУРИЛО, А. А. ЛАРИН

СУДЬБА ИНЖЕНЕРА ДЕРЕЧИНСКОГО

В данной статье описываются данные по репрессиям ученых в СССР. Из данного исследования можно заключить, что репрессии в среде ученых повлияли на развитие науки и технику в СССР. Сделаны некоторые выводы относительно фальсификации судебных дел. В конце рассматриваются различные книги по проблемам металлургии, главным образом касающиеся литейного дела, написанные И. Деречинским. Приведены данные по реабилитации выдающегося ученого и педагога. Архивные данные свидетельствуют о полной невиновности инженера Деречинского.

Ключевые слова: репрессии, Деречинский, наука и техника, судебные дела, книги, металлургия.

D. YU. ZHYRPLO, A. A. LARIN

THE FATE OF THE ENGINEER DERECHINSKY

This paper present's data on the repression of scientists in the USSR. From this study, it can be concluded that repression of scientists has the effect on the development of science and technology in the USSR. Some conclusions are made of falsification of court cases. Finally different problems are reported concerning various books on the subject of metallurgy primarily that of foundry work, written by Derechinsky. Data on rehabilitation of the outstanding scientist and teacher are given. Archival data indicate the complete innocence of engineer Derechinsky. The absurdity of arrest not only of the scientist, but also of his wife – the doctor of the therapist is proved. The troubles of the scientist's wife in his rehabilitation are shown. The article describes the complete absence of evidence in the indictment of the scientist and teacher.

Keywords: repression, Derechinsky, science and technology, court cases, books, metallurgy primarily.

Вступ. Сьогодні потроху проявляються жахливі подробиці доль багатьох інженерів в умовах тоталітарного режиму в епоху великого терору в СРСР. Зазвичай вважається, що органи НКВС винищували інакомислячих серед партійних працівників, дворян і так далі. Але, каток репресій пройшовся і по інженерам, і по вченим, які складали золотий фонд вітчизняної науки. На жаль, серед них був і видатний інженер – металург Іона Давидович Деречинський.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хто ж такий Іона Деречинський і який його внесок у вітчизняну науку? Публікацій про нього немає.

Мета дослідження. Тому у даній статті ставиться мета дослідити життєвий і творчий шлях інженера Іони Давидовича Деречинського, а також висвітлити його внесок у розвиток вітчизняної металургії.

Матеріали і результати дослідження. Іона Давидович Деречинський народився 1892 р. у Білостоці (на той час місто входило до складу Російської імперії) в сім'ї вчителя. Попрацювавши на місцевій електростанції, по закінченню Білостоцького реального училища, молодий чоловік у 1918 р. подає заяву про вступ до Харківського технологічного інституту [1]. Оскільки він був біженцем (у липні 1918 р. Білосток став частиною Литви), на допомогу з дому не доводилося сподіватися. Тому Деречинский був змушений давати приватні уроки. З 1919 р. він поступає на роботу в Харківський Губвиконком помічником завідувача іноземним відділом, а потім – в Наркомат Закордонних справ України – начальником відділу віз. Отримавши через рік стипендію в інституті, він перестає працювати в органах влади [2].

Харків стає для молодої людини рідним. Тут він навчається, знаходить свою любов і 12 серпня 1921 р. оформляє шлюб зі студенткою – медиком Гітою Рапопорт (згодом, відомим харківським педіатром) [3].

Цікаво, що всього через тиждень, кандидат у члени ВКП(б) Деречинський подає заяву про вихід з партії. Заяву задовольняють з формулюванням «Деречинського виключити з партії, як обивателя з дрібнобуржуазної психологією» [4].

У 1922 р. директор ХТІ І. А. Красуський підписує І. Д. Деречинському диплом інженера з відзнакою. Здавалося б, ну і що тут особливого? Сотні молодих людей вступали до ВНЗ і закінчували його, в тому числі, і з відзнакою. Але в справі Іони Давидовича є два документи від Наркомату Закордонних справ. У першому з них, він виключається зі списків Наркомату і переводиться у комісію з мілітаризації ХТІ. У другому, по закінченню інституту з травня 1922 р. зазначено, що молодий інженер зобов'язаний з'явитися на службу в Наркомат Закордонних справ України [2].

Наркомом (міністром) Закордонних справ України в той час був Християн Раковський. Де до цього перетнулися шляхи професійного революціонера Раковського і молодого інженера Деречинського – складно сказати. Але за неофіційними даними, саме Іона Давидович був заступником Наркома закордонних справ аж до закриття Наркомату у 1923 р. А далі – конфлікт з набираючим силу Сталіним привів Раковського до відправлення послом в Лондон, а Деречинського – до необхідності шукати заробіток для моло-

© Д. Ю. Журило, А. О. Ларін, 2018

дої сім'ї, яка чекала поповнення. Перший порив молодого інженера був поїхати вчиться або стажуватися за кордоном. З дружиною Іона Давидович їде до родичів у Білосток, який увійшов у склад відновленої Польщі в серпні 1920 р. По дорозі у нього була вкрадена сумка з документами і почалася смуга невдач. Ні місця навчання, ні роботи знайти не вдалося. Спроби звернутися в радянське консульство для повернення в СРСР ні до чого не призводять. Дружина, яка перебуває на останніх тижнях вагітності і родичі наполягають на нелегальному переході кордону. Перехід вдався і після повернення Деречинські заплатили штраф в 25 карбованців за незаконний перехід кордону [5].

Втрата номенклатурної посади і невдачі в кар'єрі могли б ввести в депресію багатьох, але не Іону Давидовича. І він починає реалізовувати свої таланти, якими щедро нагородила його природа.

Достовірно відомо, що інженер Деречинський опублікував кілька книг з теорії та практики ливарної справи. Частину з них редагував його викладач з ХТІ – проф. Є. Є. Фарафонов, згодом завідувач кафедри ливарного виробництва ХТІ.

Вражає діапазон тематики питань ливарної справи, який розглядає автор. Це лиття під тиском; проектування основного плавильного агрегату для чавуну – вагранки; обробка легких металів і сплавів; це і переклад з німецької мови серйозної книги професора В. Клауса по плавленню кольорових металів і сплавів. А ще книга з формувальних матеріалів.

Аналізуючи праці І. Д. Деречинського з професійної точки зору, можна відзначити наступне. Праці написані гарною літературною мовою, з вдалими прикладами, хорошою обробкою розглянутого питання по вітчизняним і зарубіжним літературним джерелам. Очевидно, що автор описував те, що сам пройшов у своїй кар'єрі інженера. Незважаючи на те, що роботи написані більше, ніж 90 років потому, вони, практично, не втратили актуальності і сьогодні. Єдине, в чому інженер Деречинський не побачив перспективи – це перехід на електричну плавку металів і сплавів. Але це не його недоробка. Відомо, що електроплавка сталей отримала невеликий розвиток до Першої світової війни. А електроплавка кольорових сплавів та чавунів набула поширення тільки в 50-х роках XX сторіччя.

Зате автор одним з перших в СРСР вказав на перспективність застосування дюралей, на їх зміцнення з плином часу (природне старіння), на проблеми з корозійною стійкістю дюралей та інших сплавів на основі алюмінію [6].

Саме Деречинський почав описувати технічні досягнення науки і техніки з короткого історичного нарису з даної галузі знань. Незважаючи на те, що у більшості вчених (за прийнятим у той час правилами) не вказано ініціали, велика частина їх мала іноземне походження, за наступні 90 років жоден автор так і не описав історію розвитку деяких галузей ливарного справи краще Іони Давидовича. Безумовно, сильно автору допомогло знання багатьох іноземних мов, серед яких були англійська, французька та німецька. Німеччина в двадцяті роки була безсумнівним лідером по гарячій металообробці в Європі. А німецька мова на той час була міжнародною мовою інженерів. Але для того, щоб грамотно перекладати технічну книгу, одного розмовної мови мало. Потрібно знати терміни. І Іона Давидович знав їх досконально. Адже він не був філологом, а його технічна спеціальність – ливарна справа, завжди вимагала чимало фізичних сил, вміння та знання основних процесів і технологій. Його колега, М. П. Самойлов прямо вказує, що Деречинський «робив багато перекладів технічної літератури для бібліотеки заводу» [7].

Інженер Деречинський працює на Паровозобудівному заводі, викладає в Технологічному інституті, а потім переходить на роботу на споруджуваний ХТЗ. Ливарний цех – слабке місце ХТЗ. Його будували за аналогом тракторного заводу в США. А там у ливарному цеху білі люди не працювали. І, тим не менш, Іона Давидович, керуючи лабораторією формувальних матеріалів, зумів забезпечити завод першокласної технологією використання формувальних матеріалів, істотно знизивши брак за пригаром та іншими ливарними дефектами.

Саме йому першому прийшла в голову думка, що до 80% браку по литтю викликаються саме неякісними формувальними матеріалами.

Працює інженер Деречинский на знос, по 12–16 годин на добу. В родині з'являється дочка Рита, сім'я переїздить в новий будинок на вул. Червонопрапорну. Нову квартиру хочеться обставити меблями, створити затишок. Цікаво, що хоча Іона Давидович не був членом партії, саме партійний осередок наполягав, щоб він отримав квартиру одним з перших [8].

Але настав грізний 1937-й рік. 14 грудня квартира Іони Давидовича була обшукана, а сам він був заарештований. Немов знущаючись, слідчий Скраливецький, пред'являє Деречинському звинувачення в шпигунстві на користь польської Дефензиви.

Можна тільки здогадуватися, якими методами велося слідство, але вже 16 грудня Іона Давидович пише заяву про виклик на допит. Текст документа стрибає, очевидно, що Деречинский писав його під дією фізичного або морального впливу [9].

Він прекрасно розумів, що залишилися в спорожнілій квартирі двоє неповнолітніх дітей. Старшому з яких, Давиду, було лише 13 років, а Риті – 8. Хвилювання про долю рідних змушувало взяти на себе, що завгодно, лише б зберегти життя та свободу дружині і дітям. І, треба сказати, хвилювання було не безпідставним. На жаль, відсутність батьків досить негативно позначилася на здоров'ї Давида. Незважаючи на те, що дітей прихистили родичі, моральний стан хлопчика був жахливим. Це призвело до страшного порушення обміну речовин. Навіть мати, яку звільнили з ув'язнення до травневих свят 1938 р., будучи лікарем за фахом, не зуміла відновити здоров'я сина. Пелагра, збільшена евакуацією у Другу світову війну, виявилася сильнішою...

Історія звільнення з під варти дружини Іони Давидовича, Гіти Деречинської – Рапопорт гідна сюжету шпигунського роману [10]. Як могла лікар – педіатр бути шпигуном, які розвіддані вона могла передавати за кордон? Кому такі дані були потрібні? Мабуть, за-

кордонні розвідки дуже шукали дані про кількість прийнятих у лікарні хворих дітей, про проведення щеплень, появи перших зубів у немовлят, патронаж вагітних у Кагановичському районі міста Харкова. Слідчих не зупинило те, що такі дані були у вільному доступі…

Але, витримав жінку за ґратами близько чотирьох місяців, наприкінці квітня 1938 р. її було звільнено. Слідство не знайшло ніяких доказів її провини і вимушено було її звільнити з-під варти [10].

Але її чоловіка за тем же самим звинуваченням звільнювати ніхто не збирався. З цього можна зробити висновок, що основною метою катів у погонах був саме Іона Деречинський. Його, як і інших його колег з ХТЗ було призначено винним.

8 січня 1938 р. Іоні Давидовичу було пред'явлено офіційне звинувачення, він був засуджений до «вищої міри соціального захисту» – розстрілу і 20 лютого життя неординарного інженера і педагога обірвалося. На жаль, в катівнях НКВС в той час загинуло чимало видатних вчених, інтелігенції, педагогів... Вічна їм пам'ять!

А для сім'ї Іони Давидовича почалося нове життя. Дітей «ворога народу» і дружини зрадника батьківщини. З початком війни родина евакуювалася і повернулася у Харків вже без Давида...

У 1946 р. Рита Деречинська поступила вчитися на Радіофакультет Електротехнічного інституту. У 1950 р. він увійшов до складу Харківського політехнічного інституту. В анкеті їй довелося написати, що батька вона не пам'ятає. Втім, особливо ніхто в її справу не заглиблювався і вона отримала диплом інженера – радіотехніка в 1951 р. [11]. В інституті вона знайшла свою долю, взявши шлюб зі своїм однокурсником Євгеном Гармашем. Любов молодих людей виявилася сильнішою, чим клеймо дочки ворога народу. Втім, майже усі жителі країни прекрасно розуміли абсолютну невинність більшості репресованих.

А вдова Іони Давидовича почала нелегку епопею з повернення чесного імені чоловіка, за його реабілітацію. Лицемірні співробітники НКВС повідомили сім'ї, що інженер Деречинський засуджений на 10 років без права листування...

У березні 1953 р. помер Сталін. Але до реабілітації було ще довгих чотири роки. Спочатку, у 1955 р. в реабілітації за заявою було відмовлено. Кістколами з НКВС нібито не помилялися. І у відмові було написано, що «вина Деречинського у скоєному ним злочині підтверджена матеріалами справи та його власним визнанням» [12].

Але розпочата амністія, розстріл Лаврентія Берії, засудження катів у погонах і перегляд більшості справ підштовхнули вдову Іони Давидовича до продовження нерівної боротьби з каральними органами.

Її клопоти змусили органи прокуратури провести перевірку справи чоловіка, уточнити підозрюваних агентів іноземної розвідки, нібито завербувавших Деречинського. На всіх запитах прокуратури стоїть стандартний штамп – печатка «За документальними матеріалами ВІДОМОСТЕЙ НЕ ВИЯВЛЕНО» [13].

Можна лише догадуватися, скільки було у той час таких безглуздих запитів, що канцелярія НКВС вимушена була зробити стандартний штамп – печатку «За документальними матеріалами ВІДОМОСТЕЙ НЕ ВИЯВЛЕНО». Бо писати вручну відіймало чимало робочого часу у державних людей.

Були опитані колишні колеги і сусіди Іони Давидовича, які одностайно повідомили, що ніяких шпигунських і антирадянських дій інженер Деречинський не скоював.

В результаті перевірки було встановлено, що «даних, що послужили підставою для арешту Деречинського в матеріалах його справи, а так само в органах МВС і УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Харківській області не виявилося».

Тобто, доказова база була не просто слабка, а взагалі відсутня!!! [14].

Вчений і педагог був реабілітований у серпні 1957 р. Тендітна жінка перемогла катів…

На жаль, за фальсифікацію доказової бази ніхто покараний не був... Якими способами оцінити втрати навіть не родин незаконно репресованих, а втрати держави внаслідок знищення видатних учених і виробничників, кожен з яких коштував тисяч напівграмотних костоломів з НКВС – питання риторичне. Головний кат – нарком внутрішніх справ Микола Єжов не мав навіть закінченої нижчої освіти...

І можна лише уявляти, наскільки знання та досвід таких неординарних, високоерудованих, маючих прекрасну освіту людей, як Іона Давидович Деречинський, сприяли би нарощенню випуску танків на ХТЗ у роки Другої світової війни, скільки би їх праця змогла зберегти життів наших земляків, скільки би дітей не стали би сиротами, а післявоєнну розруху ліквідовували би не лише підлітки та жінки…

І становиться сумно за відношення держави до своїх громадян.

Висновки. Іона Давидович Деречинський – виключно обдарована людина, заступник Наркома закордонних справ України, видатний інженер – металург, автор низки книг з теорії та практики ливарної справи.

Він перший почав описувати технічні досягнення науки і техніки з короткого історичного нарису з даної галузі знань.

У грудні 1937 р. він був заарештований і після недовгого слідства, по надуманому звинуваченню, був страчений у лютому 1938 р.

Реабілітований видатний інженер і педагог був лише у 1957 р.

Прокурорська перевірка визначила, що «даних, що послужили підставою для арешту Деречинського в матеріалах його справи, а так само в органах МВС і УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Харківській області не виявилося».

Тобто, доказова база по звинуваченню була взагалі відсутня.

Список літератури

1. ДАХО, ф. Р-1682, оп. 3, спр. 432, арк. 1.
2. ДАХО, ф. Р-1682, оп. 3, спр. 432, арк. 4, 6.
3. ДАХО, ф. Р-6532, оп. 21, спр. 109, арк. 13.
4. ДАХО, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 358, арк. 37.
5. ДАХО, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 358, арк. 13.

6. Деречинский И. Д. Легкие металлы и сплавы. Х., 1926. 90 с.
7. ДАХО, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 358, арк. 61.
8. ДАХО, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 358, арк. 56.
9. ДАХО, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 358, арк. 1-7.
10. ДАХО, ф. Р-6452, оп. 1, спр. 598, арк. 15.
11. Архів НТУ «ХПІ» спр. № 46132. Деречинська Р. І., арк. 10.
12. ДАХО, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 358, арк. 47.
13. ДАХО, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 358, арк. 49-52 зв.
14. ДАХО, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 358, арк. 70.

References (transliterated)

1. DAKHO, f. R-1682, op. 3, spr. 432, ark. 1.
2. DAKHO, f. R-1682, op. 3, spr. 432, ark. 4, 6.
3. DAKHO, f. R-6532, op. 21, spr. 109, ark. 13.
4. DAKHO, f. R-6452, op. 2, spr. 358, ark. 37.
5. DAKHO, f. R-1682, op. 3, spr. 432, ark. 4, 6.
6. Derechinskiy I. D. Legkiye metally i splavy. KH., 1926. 90 p.
7. DAKHO, f. R-6452, op. 2, spr. 358, ark. 61.
8. DAKHO, f. R-6452, op. 2, spr. 358, ark. 56.
9. DAKHO, f. R-6452, op. 2, spr. 358, ark. 1-7.
10. DAKHO, f. R-6452, op. 1, spr. 358, ark. 15.
11. Arkhiv NTU «KHPI» spr. № 46132. Derechyns′ka R. I., ark. 10.
12. DAKHO, f. R-6452, op. 2, spr. 358, ark. 47.
13. DAKHO, f. R-6452, op. 2, spr. 358, ark. 49-52 zv.
14. DAKHO, f. R-6452, op. 2, spr. 358, ark. 70.

Надійшла (received) 22.02.2018

Відомості про авторів / Сведения об авторах / About the Authors

Журило Дмитро Юрійович (***Журило Дмитрий Юрьевич***, ***Zhyrilo Dmitry Yurievich***) – кандидат технічних наук, доцент, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри історії науки і техніки; м. Харків, Україна; ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0015-9412; e-mail: zhurilo.dm@gmail.com

Ларін Андрій Олексійович (***Ларин Андрей Алексеевич***, ***Larin Andrew Alekseevich***) – кандидат технічних наук, професор НТУ «ХПІ», Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», професор кафедри історії науки і техніки; м. Харків, Україна; ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1274-4333; e-mail: professorlarin@gmail.com